

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MORFOLOYANIN TƏDRİSİNDƏ ORFOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin morfoloqiyası üzrə verilən biliklər şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, hər şeydən əvvəl, qrammatik qanunlar əsasında yazı qaydalarını öyrətmək kimi praktik məqsəd kəsb edir. Savadlı yazı, xüsusilə morfoloji prinsipə əsasən sözlərin düzgün yazılması şagirddən bu qaydaları yaxşı bilməyi, onu tez və düzgün tətbiq etməyi tələb edir.

Morfologiyanın tədrisi orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya və sintaksislə əlaqələndirilir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin əlaqəli tədrisi keçmiş bilik və bacarıqları yada salmağa və yeni bilikləri mənimsəməyə və möhkəmləndirmə xidmət edir. Belə ki, orfoepiya və orfoqrafiya ilə bağlı məlumatlar verildikən, praktik işlər aparılarkən fonetikaya istinad olunmalıdır.

Fonetik hadisə və qanunları yada salmadan orfoqrafiya və orfoepiyaya aid biliklərə yiyələnmək və onları morfolojiya ilə əlaqələndirmək mümkün deyildir. Həmçinin qrammatik biliklərə yiyələnmədən düzgün yazı qaydalarına müvəffəq olmaq çətinləşər. Metodistlərdən: D.İ.Tixomirov və A.M.Peşkovski, N.S.Rojdestvenski orfoqrafiyada öyrənməkdə qrammatikani əvəzsiz şərt hesab edirdilər.

Professor Ə.Əfəndizadə Azərbaycan dili orfoqrafiyasının qrammatika ilə əlaqəli tədrisinə dair başlıca amilləri aşağıdakı kimi izah etmişdir.

1. Düzgün yazı qaydalarının bir çoxu məhz qrammatikanın öyrədilməsi ilə qarşılıqlı olaraq mənimsənilir. Məsələn, şagirdlər ismin hallanmasını (eləcə də əvəzliyin, sayın və s. isim kimi hallanmasını), yaxud feilin zaman və şəxsə görə dəyişməsinə öyrənməklə, eyni zamanda həmin qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar şəkilçilərin düzgün yazılış qaydalarını da mənimsəyirlər.

2. Bir sıra orfoqrafik qaydaların dərk olunması prosesini qüvvələndirməkdə, həmin qaydalar üzərində işin normal təşkilinə nail olmaqda qrammatika özünü vacib elementlərdən biri kimi göstərir.

Məlum olduğu üzrə, çoxaltma dərəcəsinə işlənən bir sıra sifətlərin yazılışında şagirdlər tez-tez səhvə yol verirlər: gömgöy, bomboş, tərtemiz və s. formaları mürəkkəb sözlər kimi defislə yazırlar (göm-göy, düm-düz, bom-boş, tər-temiz). Bunun əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz sifətlərin yazılışı kağız-kuğuz, və s. kimi mürəkkəb isimlərin orfoqrafiyası ilə qarışdırılır. Demək, qrammatikaya əsaslanmadan bu iki orfoqrafik hadisənin mahiyyətini və fərqli cəhətlərini dərk etməyə çətinlik düşür, hətta mümkün deyil desək, səhv etmərik.

3. Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, orfoqrafik qaydaların bir çoxu dilimizin qrammatik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətlərinə istinad edir. Şagirdlər qrammatik qaydaları şüurlu olaraq mənimsədikdən sonra hər bir sözün nə üçün başqa cür deyil, belə yazıldığını başa düşür və öyrəndiyi hər bir qaydanı onlarla başqa sözlərə də tətbiq edirlər. Məhz bu, ibtidai siniflərdə verilən qrammatik məlumatın orfoqrafiya üçün nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın göstərir.

K.D.Uşinski yazırdı: "Savadlılıq üçün insanın qrammatik qaydaları bilməsi kifayət deyil, o qaydaları ani bir tərzdə icra etməyə adət etməsi də lazımdır. Adətlər, xüsusən belə xırda və mürəkkəb adətlər ancaq ən erkən yaşlarda müvəffəqiyyətlə əldə edilir və kök salır"

Morfologiyanın tədrisini fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksika, sintaksis, üslubiyyatla əlaqələndirilməməsi bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır. Şagirdlər imla, ifadə, inşa yazarkən müxtəlif növ morfoloji- orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərə sözlərin sətirdən-sətrə kök və şəkilçiyə görə keçirilməsi, bir çox düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət, say, feil və başqa nitq hissələrinin orfoqrafiyasına aid kobud orfoqrafik səhvlər və s. daxildir. Morfoloji səhvlərin aradan qaldırılmasında daha çox morfoloji və orfoqrafik qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, morfoloji və orfoqrafik təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, tutuşdurma və müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu yolları daha konkret şəkildə göstərək:

1. Morfolojiya üzrə dərslərdə sözlərin fonetik təhlilindən yeri gəldikcə bütün siniflərdə istifadə etmək lazımdır.

2. Müəllim şagirdlərin nitqində rast gəldiyi orfoqrafik səhvləri diqqətlə hesaba almalı, qruplaşdırmalı, onların xarakteri ilə tanış olmalı, hər bir mövzunu keçərkən şagirdlərə hansı səhvlərin aradan qaldırılması üzərində çalışmalar verəcəyini müəyyənləşdirməli, şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun misallar seçməlidir.

3. Mətdən eyniköklü sözlərin seçilməsi və bu məqsədlə xüsusi cədvəllərdən istifadə edilməsi. Bu zaman şagirdlər səhv yazdıqları sözü eyniköklü, lakin düzgün işlətdikləri başqa sözlərlə yoxlayır, onlardakı oxşar cəhətləri öyrənir və eyniköklü başqa sözlər tapırlar. Bu assosiasiya orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılmasına da kömək edir.

4. Hər bir qrammatik qayda ilə əlaqədar şagirdlərin düzgün yazı bilməyəcəkləri güman edilən sözlərin orfoqrafik- orfoepik cədvəlində hazırlayıb divardan asmaq və onun üzərində çalışmalar aparmaq faydalıdır.

5. Müəyyən qrammatik qaydanın tətbiqi ilə əlaqədar nitq inkişafı dərslərində, yazı işlərinin təhlili zamanı qrammatik- orfoqrafik təhlil geniş yer vermək zəruridir.

6. Şagirdlərin morfolojiyaya aid bilikləri möhkəm və şüurlu öyrənmələrinə, onlara aid müstəqil misal tapa bilmələrinə, yazı zamanı bu qaydalardan cəld və asanlıqla istifadə edə bilmələrinə nail olmaq lazımdır.

Orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri morfoloji prinsipdir. Bu prinsipi yazıda tətbiq etməyi şagirdlərə öyrətməklə, sözləri kök və şəkilçilərə ayırmaq, sözün morfoloji tərkibini onlara yaxşı mənimsətmək olar.

¹ ADPU-nun magistranı

Morfoloji-orfoqrafik çalışmalardan morfologiyaya aid bütün mövzuların tədrisində istifadə etmək olar, çünki morfologiyaya aid hər bir dərstdə orfoqrafiya ilə əlaqədar iş aparmaq imkanı vardır.

Belə ki, "Sözün tərkibi" mövzusunun keçərkən bir cür, iki cür, dörd cür yazılan şəkilçilər, mürəkkəb sözlərə aid biliklərin mənimsədilməsi prosesində morfoloji-orfoqrafik çalışmalara geniş yer vermək lazımdır.

"Sözün tərkibi" mövzusunun tədrisilə əlaqədar başlanan iş sonralar ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisində daha da genişləndirilir. Müəllim "Sözün tərkibi" mövzusunun keçərkən şagirdlərə kök, şəkilçi, şəkilçilərin növləri haqqında geniş məlumat verir və sözün quruluşuna görə təhlili üzrə iş aparmaqla, şagirdlərdə verilmiş sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu bilmək vərdişi yaradır. O, leksik, morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığını izah edərkən elə misallar üzərində iş aparmalıdır ki, bunlar bir tərəfdən şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirsin, digər tərəfdən onlarda düzgün orfoqrafik vərdişlər yaratsın.

Metodik ədəbiyyatda morfologiya ilə orfoqrafiyanın əlaqəli tədrisinə dair tədqiqat aparmış müəlliflərdən Ə.Əfəndizadə, M.Həsənov, H.Hüseynov və b. bəzi şəkilçilərin yazılışında qarşıya çıxan çətinliklərdən və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişlər.

Morfologiyanın orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə inteqrasiyası şagirdlərin düzgün və savadlı yazı vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olur. Sözün tərkibinə görə təhlili sözdə orfoqramların düzgün yazılış qaydasını mənimsəməyə imkan verir, sözlərin nitq hissələrinə görə müəyyənləşməsi, cümlədə işlədilməsi, cümlə üzvü kimi funksiyası müvafiq çalışmalar, iş vərəqləri, testlər vasitəsilə öyrədilir. Belə iş növləri aşağıdakı tapşırıqların yerinə yetirilməsi tələbini qarşıya qoyur:

- 1) sözün tərkibinə görə təhlili;
- 2) sözün tərkibində çətin orfoqramların müəyyənləşdirilməsi;
- 3) sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşması;
- 4) cümlələrin qurulması və cümlə üzvünə görə təhlil.

Şagirdlərin morfoloji-orfoqrafik anlayışları praktik mənimsəmələri üçün iş vərəqlərindən istifadə faydalıdır.

Şagirdlər həmçinin bitişik yazılan bir sıra mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında səhvlərə yol verirlər. Belə ki, həmin sözləri bitişik yazmaq əvəzinə ayrı yazırlar, məsələn, radio qəbul edici, toz soran, qara toyuq, iki mərtəbəli, əl üstü, dost yana, bir başa, ayaq qabı, üç bucaqlı, Murad əli, toxum səpən, paltar asan və s. Belə mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasına aid səhvləri aradan qaldırmaq üçün onların əmələ gəlməsi, tərəflərin mənaca bir-birinə bağlanması, iki və ya üç sözün birləşərək bir mənə bildirməsi, birinci tərəfin öz vurğusunu itirməsi və hər bir bitişik yazılan mürəkkəb sözün bir vurğu ilə deyilməsi, ayrı yazılan mürəkkəb sözün isə tərəflərinin müstəqil vurğu ilə deyilməsinə aid müqayisə xarakterli şifahi və yazılı çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır. Morfologiyanın orfoqrafiya ilə əlaqələndirilməsi mühüm təlim əhəmiyyətli prinsipdir. Təlimin bu istiqamətdə qurulması şagirdlərin morfoloji və orfoqrafik bilik və bacarıqlarının artmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2007
2. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası (İbtidai siniflərdə). Bakı, Nurlan, 2003, 408 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013
4. I. Bruner, J. The Culture of Education, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1996.
5. Prince, M. "Does Active Learning Work? A Review of the Research," Journal of Engineering Education, 93:3, 223-231, 2004.
6. Ivic, L., Peshican A., Antich S. Active Learning. Manual for implementation of active learning/teaching methods. Belgrad, UNICEF, 2002.
7. **Açar sözlər:** nitq inkişafı, morfologiya, söz, rəhbətli nitq, dərslilər
8. **Ключевые слова:** развитие речи, морфология, слово, учебник
9. **Key Words:** speech development, morphology, word, coherent speech, textbooks

Резюме

Статья посвящена анализу взаимосвязанного влияния морфологии с орфографией и орфоэпией на развитие речи.

Summary

The article deals with the the effect of works related to orthoepy and orthography to speech in teaching morphology.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova